

DET TJUENDE ÅRHUNDRETS FØRSTE FOLKEMORD: NAMIBIA 1903-1908.

Tore Linné Eriksen/februar 2006

Etter hvert som ny forskning kaster lys over tysk kolonialisme i Namibia, er det utbredt enighet om det var her det tjuende århundrets første folkemord fant sted. Minst to tredeler av lokalbefolkningen i sentrale og sørlige deler av landet mistet livet i kamp eller som resultat av at de ble sperret inne i Kalahariørken og i konsentrasjonsleirer. At det også var historiens første tyske folkemord, gjør at mange i dag stiller spørsmål om det går forbindelseslinjer fra Namibia til det tredje riket og *holocaust* i vår verdensdel.

Under tysk herredømme

Tyskland kom seint med i kappløpet om Afrika, men fra inngangen til 1880-tallet ønsket også Bismarck seg en "plass i sola", som det het fra århundreskiftet. En tysk stat med stormaktsambisjoner kunne ikke stå som tilskuer når franske og britiske konkurrenter delte verden mellom seg. Den nye storindustrien ønsket seg råvarer og markeder, og det var mange nasjonalistiske organisasjoner som ville utbre tysk sivilisasjon til områder hvor det etter deres mening hersket barbari og hedenskap.

Problemet var bare at de fleste områdene allerede var erobret. Tyskland sikret seg imidlertid flere kolonier, slik som Tysk Øst-Afrika (Tanzania) og Tysk Sørvest-Afrika (Namibia). Etter at disse områdene var stykket opp på kartet, fulgte en lengre periode med kriger før motstanden mot kolonisering var knust. Deretter ble det startet kampanjer for å få tyskere til å slå seg ned, det vil si at det handlet om å ta jord og kveg fra dem som bodde der fra før. I Namibia holdt Tyskland seg borte fra de folkerike områdene i nord, der afrikanere var godt organisert i sterke kongedømmer med militærmakt. Isteden kastet de sine øyne på de sentrale og sørlige delene av landet, der det bodde herero- og namatalende folkegrupper.

Pest og jordokkupasjon

Mot slutten av 1890-tallet ble folk i Namibia rammet av den ene krisen etter den andre. En ødeleggende kvegepest kom fra den nordøstlige delen av Afrika, og i mange lokalsamfunn strøk over 90 % av kveget med. Malaria- og tyfusepidemier krevde tusener av liv i en befolkning som var avkreftet på grunn av mangel på kjøtt og melk. For å skaffe seg et utkomme når inntektene fra kvegdrift falt bort, ble mange tvunget til å selge beitemarker til tyske bønder og ta jobb på deres gårder. Mer og mer jord forsvant ut fra hererosamfunnet, mens de tyske storbøndene slo seg opp. Afrikanere som stod i gjeld til grådige handelsmenn, ble ofte fratatt både kyr og jord. Bygging av jernbaner fra kysten til gruveområder gjorde også at mange hereroer ble tvunget vekk fra beitemarker og vannposter.

Det var ikke bare befolkningens materielle livsgrunnlag som ble undergravd. Rundt århundreskiftet førte den tyske rasismen også til at mange afrikanere ble trakassert og nærmest behandlet som dyr. Storbønder tok i bruk piskestraff når arbeidsfolk ikke jobbet hardt nok, og voldtekter og drap hørte med til dagens orden. I rettsapparatet var det bare europeiske jurister og legdommere, og de så gjennom fingrene med forbrytelser begått av hvite.

Sett fra den afrikanske lokalbefolkningens side var det bare et tidsspørsmål før de ble fratatt sine beitemarker, og deres tradisjonelle ledere ble behandlet med forakt av tyske bosettere som økte i antall. Mange så ingen annen utvei enn væpnet oppstand.

Krigen bryter ut

Den første gnisten ble tent helt sør i landet midt i november 1903, der det namatalende Bondelswartfolket gjorde opprør etter at en av deres høvdinger ble drept i sammenstøt med tyske

soldater. Mens koloniguvernør Theodor Leutwein var sørpå med tre av fire kompanier, ble situasjonen tilspisset i hereroenes kjerneområder rundt Okahandja. En egenrådig distriktsadministrator, løytnant Ralf Zürn, var kjent for å opptre arrogant under forhandlinger om grenser for afrikanske reservater. Han brød seg lite om innvendinger om at de var for små og ufruktbare, og gikk heller ikke av veien for å forfalske underskrifter for å gi inntrykk av at det var oppnådd enighet. Da tyske bosettere spredte rykter om at et opprør var nært forestående, handlet Zürn i panikk og erklærte full krig. Det er fortsatt uklart hvem som stod bak de første skuddene 11. januar 1904 i Okahandja.

Det er mye som tyder på at hereroledere i lengre tid var forberedt på at et væpnet oppgjør måtte komme, og i fravær av tyske tropper - og koloniguvernøren selv – tok det ikke lang tid før de hadde erobret de fleste tyske storgårder. I overkant av hundre tyskere mistet livet i de første ukene, mens kvinner, barn og andre europeere ble skånet.

Von Trotha overtar kommandoen

Selv etter at tyske troppeforsterkninger kom på plass, gikk ikke krigen slik som strategene i Berlin hadde forestilt seg. Hereroenes motstand var til manges overraskelse både sterk og velorganisert, og passet ikke inn i den rasistiske nedvurderingen av afrikanere som ville og udisiplinerte horder. Det var ikke mangel på tyskere som meldte seg frivillig, men de møtte vanskelig terreng der det var dårlig med veier, jernbaner og telegraflinjer. Hestene manglet både vann og fôr, og mange soldater i *die Schutztruppe* bukket under av tyfus og tropiske sykdommer. For mange tyskere var det frustrerende å oppleve at en europeisk krigsmakt ikke var i stand til å skaffe seg en lett kjøpt seier, og koloniguvernør Theodor Leutwein ble beskyldt for å gå for forsiktig fram. Han var enig i at oppstanden skulle slås ned med alle midler, men han ønsket ikke en krig som ville føre til utrydding av en hel befolkningsgruppe som var viktig som arbeidskraft for tyske bønder.

Utover i mai 1904 så keiser Wilhelm II og generalstabens ledelse i Berlin seg om etter en ny leder for kolonitroppene, og valget falt på general Lotha von Trotha. Det var ingen tilfeldighet. Den nye øverstkommanderende var kjent som "en slakter i uniform", og hadde erfaring med å slå ned afrikansk motstand med de mest brutale midler i Tanzania på 1890-tallet. I tillegg hadde han stått i spissen for den tyske brigaden som sluttet seg til styrker fra bl.a. Storbritannia, Frankrike og USA i forbindelse med "bokseroppstanden" i Kina i 1900/01. Den sivile koloniadministrasjonen og Utenriksdepartementet i Berlin ble skjøvet til side, nå var det generalene og en krigsbegeistret keiser som førte ordet.

Det store slaget

Den rådende militære doktrine i Tyskland gikk på denne tida ut på å samle styrkene til et stort og avgjørende slag (*Entscheidungsschlacht*). Det passet godt inn i Namibia, der hovedtyngden av hererobefolkningen hadde begitt seg nordøstover mot Waterbergområdet. Dette var, som navnet sier, en del av landet som hadde godt med vann og beitemarker. Mye tyder på at Samuel Maharero og andre ledere ventet på et utspill til forhandlinger, slik som tilfellet hadde vært under flere tidligere kolonikriger. Kanskje hadde de heller ikke fått med seg hva det dramatiske skiftet fra Leutwein til von Trotha egentlig innebar.

11. august hadde von Trotha bygd opp store nok styrker til å omringe og angripe hererobefolkningen ved Waterberg. Selv om tusenvis av afrikanere ble drept, ble det heller ikke denne gang det tilintetgjørende slaget som læreboka hadde foreskrevet. Enten det skyldtes en tilfeldighet eller en klar plan, var det plassert færrest tropper mot Omahake-området, som var en halvørken som etter hvert gikk over i Kalahariørkenen. Det var derfor på denne sida av Waterbergområdet at overlevende hereroer brøt ut.

Folkemord i ørkenen

I de neste ukene fulgte en nådeløs menneskejakt. Tyske styrker sørget for at folk på flukt ble sperret inne i ørkenen, der ubevæpnede menn, kvinner og barn bukket under for tyske kuler eller de

mistet livet som følge av sult, tørst og sykdommer. Kolonitroppene samlet seg rundt vannpostene, dit desperate afrikanere søkte i jakt på noen dråper til seg selv og sine husdyr. Noen få tusen overlevde flukten til den andre sida av grensa mot den britiske kolonien Bechuanaland (dagens Botswana), men de fleste fant sin grav i sanddynene.

Von Trotha beordret sine styrker til å fortsatte kampene lenge etter at den militære motstanden var knust. Hans krigsmål var ikke lenger begrenset til å slå ned en væpnet oppstand, nå handlet det åpenbart om å utrydde en hel folkegruppe eller å fordrive dem fra kolonien. 2. oktober utstedte han en erklæring - i ettertid kjent som *Vernichtungsbefehl* - om at hereroer ikke lenge var tyske undersåtter, og at de som ble påtruffet – menn, kvinner og barn - skulle skytes eller drives videre inn ørkenen. Noen dager etter gjorde han det klart at det skulle siktes over hodene på kvinner og barn for å drive dem på flukt. I praksis ville det si det samme som å dømme dem til å dø av tørst og sult.

For von Trotha spilte det liten rolle om det var tyske bønders arbeidskraft som ble tilintetgjort. Han så konflikten i et større perspektiv, og skrev i flere rapporter at det handlet om intet mindre enn en rasekrig (*Rassenkampf*) som alle europeiske kolonimakter før eller seinere ville stå overfor. Og han var like overbevist om at dette standpunktet ble delt av Keiser Wilhelm II og av generalstaben i Berlin.

Geriljakamper i sør

I desember 1904 ble von Trothas ordre omgjort etter kritikk fra misjonsselskaper og den radikale opposisjonen i Riksdagen, men det spilte også inn at det var behov for troppene i andre deler av landet.

Den namatalende befolkningen i sør levde i frykt for at krigen etter hvert ville bli utvidet til deres del av landet. Det skyldtes ikke minst at mange tyskere nå slo til lyd for et endelig oppgjør med alle afrikanske folkegrupper, og blant bosettere var det et utbredt ønske om å overta flere jordeiendommer når så store styrker først var kommet til landet.

Hendrik Witbooi var en legendarisk namaleder, som på 1880-tallet hadde kjempet i det lengste mot tysk kolonisering. Etter at han måtte bøye seg for den militære overmakten i 1894, hadde han i det neste tiåret hjulpet koloniguvernør Leutwein med å slå ned opprør rundt om i landet. Men i oktober 1904 var den påtvungne samarbeidspolitikken slutt, og han sluttet seg til den antikonialistiske motstanden. På dette tidspunkt var krigen i hovedsak avgjort sentralt i landet, og de tyske troppene ble sendt sørover under von Trothas ledelse. Men her var terrenget som skapt for spredt geriljakrig, og i underkant av 2000 namasoldater klarte å binde opp en tysk styrke som på det meste nærmet seg 15 000 mann. Krigen ble ikke erklært avsluttet før i 1907, men enkelte trefninger fortsatt helt fram til 1913.

Et helt folk i konsentrasjonsleirer

Overlevende hereroer fikk beskjed i desember 1904 om at de som overgav seg frivillig, skulle vises nåde. De ble hentet ut av ørkenen og samlet i leirer i regi av misjonsselskapene, og mange håpet nok å få vende tilbake til sine gamle bosteder og fortsette sitt vanlige liv. Det de ikke visste var at den tyske rikskansler Bernhard von Bülow hadde bestemt at alle skulle plasseres i fangeleire, og for første gang ble ordet *Konzentrationslager* brukt på tysk.

Fangeleirene var ikke bare for dem som ble beskyldt for å ha deltatt i opprøret mot kolonimakten. Ordren gikk isteden ut på at alle hereroer, uansett alder og kjønn, skulle interneres bare fordi de tilhørte en nærmere angitt etnisk gruppe. Etter hvert fikk de følge av folk fra namatalende grupper. Til sammen ble over 15 000 mennesker internert, og mer enn halvparten av dem mistet livet. De var stuet tett sammen under kummerlige forhold, og de knappe matrasjonene førte til underernæring og sykdommer. To tredeler av fangene var kvinner og barn. Særlig høy var dødeligheten på fangeøya Shark Island utenfor Lüderitz i sør, her var det ikke mange som slapp fra det med livet i behold.

En stor del av fangene ble satt til tvangsarbeid på militære anlegg, eller de ble brukt til å bygge jernbaner og utføre arbeid i gruver og på tyske storgårder. Midt i hovedstaden Windhoek var det en egen leir for kvinner som ble seksuelt misbrukt av tyske soldater. Levende og døde afrikanere ble også utsatt for medisinske eksperimenter, der hensikten var å bevise at de tilhørte en laverestående rase. Hodet av halshogde afrikanere på Shark Island ble sendt som "forskningsobjekter" til tyske universiteter.

Krigen etter krigen

I løpet av 1908 ble konsentrasjonsleirene tømt, men mange ble plassert i vanlige fengsler. Da hadde allerede to tredeler av befolkningen i det sørlige og sentrale Namibia mistet livet i kamper, på flukt i ørkenen og under opphold i fangeleirer. Hardest rammet var hererobefolkningen, som trolig fikk sitt folketall redusert fra 70-80 000 til 20 000. Slike tall er alltid usikre, men ikke i noen vanlig definisjon av folkemord er det en forutsetning at alle medlemmer av en folkegruppe blir drept. Alt i alt mistet 1500 tyskere livet, hvorav mer enn halvparten døde av sykdommer. Fire kvinner og ett barn var blant de falne.

Hva slags samfunn møtte så dem som overlevde?

Allerede under krigen ble det bestemt av myndighetene i Berlin at ingen hereroer eller namaer heretter hadde lov til å eie jord eller husdyr. Alle deres eiendeler ble beslaglagt av koloniadministrasjonen, som solgte kveg og beitemarker billig til europeiske bønder. Mange soldater fikk også storgårder som belønning for krigsinnsatsen. Alle afrikanere i sentrale og sørlige deler av landet ble tvunget til å ta arbeid på gårder og i gruver, og alle over sju år måtte bære et identitetsmerke. De som beveget seg utenfor arbeidsplassen uten tillatelse, fikk strenge straffer. For å bevare den tyske rasens renhet, ble det innført forbud mot ekteskap og seksuelt samkvem på tvers av hudfarge. Ikke bare politifolk og soldater, men alle av europeisk herkomst, hadde rett til å arrestere afrikanere. Det var strengt forbud mot alle former for forsamlinger eller politiske sammenslutninger, og mange tradisjonelle ledere ble henrettet for at de ikke skulle være samlingsmerker. Slik ble folk ikke bare fratatt sitt materielle livsgrunnlag, også deres kultur og politiske strukturer ble knust.

Den lange frigjøringskampen

Det tyske kolonistyre ble brakt til avslutning under den første verdenskrigen. Sørafrikanske tropper rykket inn i landet på vegne av de allierte i 1915, og gjennom Versaillestraktatene i 1919 ble Tyskland fratatt alle sine kolonier.

På papiret skulle Namibia administreres som et tilsyns- (mandat-) område under Folkeforbundet, men i praksis ble det styrt som en provins under Sør-Afrika som en ny okkupasjonsmakt. Afrikanere som håpet at de skulle få tilbake jorda, måtte isteden se at stadig større området ble stykket ut til sørafrikanske boere. Etter 1945 var det FN som skulle overta Namibia som et mandatområde, men Sør-Afrika nektet å gi fra seg kontrollen. De vestlige stormaktene holdt sin hånd over det sørafrikanske apartheidstyret, og nektet å innføre sanksjoner til tross for at det var tale om en folkerettsstridig okkupasjon. Landet ble ikke fritt før 21. mars 1990, etter en langvarig frigjøringskamp under ledelse av nasjonalistbevegelsen SWAPO (South West Africa People's Organisation). Men sporene etter tysk og sørafrikansk okkupasjon er fortsatt tydelige. 15 år etter selvstendigheten er mesteparten av jorda eid av storbønder av europeisk avstamning. Bybildet i Windhoek er preget av kirker, rytterstatuer og monumenter som er reist for å ære tyske soldater som deltok i folkemordet, mens det ikke er noen minnesmerker der konsentrasjonsleirene lå. Tyskland gir mye utviklingshjelp til sin tidligere koloni, men har avvist alle krav om erstatninger for etterkommerne etter krigens ofre og de som satt i fangeleire.

En forløper for holocaust?

I forbindelse med hundreårsmarkeringen for det tyske folkemordet, har det både i Tyskland og i Namibia kommet en lang rekke bøker som dokumenterer bestialitetens historie. Det har også vært

arrangert konferanser og utstillinger, og det er reist krav både om erstatninger og om en radikal jordreform for å gi lokalbefolkningen tilbake det som de ble fratatt i 1903-1908.

Et omstridt tema som er egnet til å sette følelsene i sving, er spørsmålet om det går noen direkte linjer fra folkemordet i Namibia til krig og jødeutryddelse i vår del av verden bare noen tiår seinere. Selv om det er mange forskjeller, er det også mange likhetstrekk og forbindelseslinjer. Europeisk rasisme har historisk vært like mye rettet mot afrikanere som mot jøder, og den tyske oppfatningen om at den namibiske lokalbefolkningen var *Untermenschen*, gjorde det lettere å utvide krigen fra å slå ned militær motstand til å utrydde og fordrive hele folkegrupper. Slik ble også skillet mellom en militær motpart og sivilbefolkningen visket ut, og general von Trotha hadde mange meningsfeller når han talte om den nødvendige rasekrigen og den endelige løsningen på "problemet med de innfødte" (*die Endlösung der Eingeborenenfrage*).

Flere av det tredje rikets fremste rasebiologer hadde erfaring fra feltarbeid i Namibia. En av de mest kjente var Eugen Fischer, som skrev en lærebok i "rasehygiene" som inspirerte Hitler rasebetraktninger i *Mein Kampf*. General von Trotha ble etter sin død utnevnt til "æresfører" i Hitler-Jugend. Flere kolonigvernører i Namibia havnet i det tyske nazistpartiet på 1930-tallet, og det samme gjaldt en rekke offiserer og soldater. De hadde erfaringer med å administrere raselover som dannet mønster for Nürnberglovene fra 1935 og de kommende tvangssteriliseringer, og de visste hva en konsentrasjonsleir kunne brukes til. Det var ikke noe nytt å internere sivilbefolkning under krig, men leirene i Namibia utgjør med tvangsarbeid og høy dødelighet en overgangsform til de moderne utgaver vi kjenner fra den andre verdenskrigen.

Mer å lese

Det er i de siste åra kommet en rekke bøker om krig og folkemord i Namibia, og ny forskning har kastet lys både over utbruddet av konflikten, overgangen fra krig til folkemord og tilstandene i de mange konsentrasjonsleirene. Best oversikt gir Jan-Bart Gewald: *Herero heroes. A socio-political history of the Herero of Namibia 1890-1923* (Oxford: James Currey, 1999), Jürgen Zimmerer og Jürgen Zeller (red.): *Völkermord in Deutsch-Südwestafrika* (Berlin: Chr. Links Verlag, 2003) og Larissa Förster m.fl. (red.): *Namibia-Deutschland. Eine geteilte Geschichte. Widerstand. Gewalt. Erinnerung*, (Köln: Rautenstrauch-Joest Museum für Völkerkunde der Stadt Köln, 2004).

Forfatter

Tore Linné Eriksen er historiker og førsteamanuensis i utviklingsstudier ved Høgskolen i Oslo. Han har skrevet flere bøker om afrikansk og namibisk historie, og har tidligere vært knyttet til United Nations Institute for Namibia. Artikkelen ovenfor er en del av større studie om samme tema, som vil bli utgitt i HL-senterets skriftserie i 2006.